

САМОРУХ ПОЕТИКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ФЕНТЕЗІ: «МАРКО ПРОКЛЯТИЙ» ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА ТА «ЧИГИРИНСЬКИЙ СОТНИК» ЛЕОНІДА КОНОНОВИЧА

SELF-DEVELOPMENT OF THE POETICS OF UKRAINIAN COSSACK FANTASY: OLEKSA STOROZHENKO'S NOVEL "MARKO PROKLIATYI" & LEONID KONONOVYCH'S NOVEL "CHYHYRYSKYI SOTNYK"

О.П. ПИДЮРА, аспірант кафедри української літератури*

O.P. PYDIURA, PhD student of the Department of Ukrainian Literature

E-mail: 25pydiura25@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0460-5608>

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

Анотація. Вступ. Стаття присвячена результатам дослідження саморозвитку поетики козацького українського фентезі на прикладі повісті Олександра Стороженка «Марко Проклятий» та повісті Леоніда Кононовича «Чигиринський сотник».

Метою статті є аналіз закономірності розвитку поетики українського козацького фентезі на прикладі повісті Олександра Стороженка «Марко Проклятий» та Леоніда Кононовича «Чигиринський сотник».

Матеріали та методи дослідження. Під час роботи над статтею автор використав матеріали, що присвячені таким основним напрямом: міфопоетична генеза козацького фентезі; історія української літератури; козацьке фентезі в літературно-критичному дискурсі; український романтизм; історичні постаті як прототипи фантастичних персонажів; фентезі як художнє явище. У статті використано порівняльний метод дослідження.

Результати дослідження. Автор наукового дослідження вказав на основні причини звернення письменників до козацького антуражу та фольклорних джерел як до засобу розбудови літературного світу, а саме романтизму та національної самосвідомості. Романтизм заклав великий потенціал для формування козацького фентезі і водночас призвів до його нерозуміння, як літературознавцями, так і самими письменниками, незалежно від часу написання. Наприклад: «Марко Проклятий» сприймається як запізнілий романтичний твір із небажанням критиків бачити у творі «іншу» Україну, а «Чигиринський сотник» — як лицарський роман із скептичним ставленням літературних критиків до жанру козацького фентезі.

Висновки. Жанр козацького фентезі перебуває на стадії повноцінного розвитку та процесу відокремлення від українського романтизму. Повість Олександра Стороженка «Марко Проклятий» та «Чигиринський сотник» Леоніда Кононовича яскравий приклад саморуху поетики цього жанру, а саме від паралельного функціонування історичної достовірності з ірреальним до повної сублімації.

Ключові слова: козацьке фентезі, міфологізм, національна самобутність, романтизм, сепарація, фольклоризм, поетика.

Постановка проблеми (Introduction).

Статус фентезі у світовій культурі завжди викликав цікавість не одне покоління дослідників. Виткане із творчого потенціалу митця, фентезі увібрало в себе різноманіття міфічних та фольклорних пластів, що є предтечею для створення вторинних світів і вторинної раціональності. Фентезі надає абсолют та знімає табу із мистецької діяльності, дозволяє якнайкраще втілити авторський задум. Ба більше, цей метажанр неодноразово проявляє

терапевтичні якості, дозволяє зануритись в далеке минуле чи потрапити у неймовірні світи; стати свідком епічних подій та відчувати усю велич людських чеснот й особисто познайомитися із прадавніми богами. Фентезі немає меж, а літературно-мистецькі закони — лише умовності. Виникає риторичне запитання: чи поєднуване фентезі з історичними наративами, якщо прерогатива віддається вторинним світам? Відповідь на

це запитання — безперечно. Фантастика в описі зміни історичної плінності, або ж її

*Науковий керівник — доктор філологічних наук, професор Погребенник В.Ф.

альтернативності використовує потенційні наукові надбання людства. Жанр фентезі використовує подібний прийом, однак в основі лежить магія та надприродні явища. Яскравим прикладом історичного фентезі є роман Сюзанни Кларк «Джонатан Стрендж та містер Норрелл». Події роману розгортаються в період затяжної війни Англії із Наполеоном, де не останню роль відіграють маги. Тенденція до поєднання історичного та міфологічного не оминула українських авторів. Природний розвиток поетики українського фентезі простежується з другої половини XIX століття, а мотивується козацьким романтизмом. Художній опис лицарської доби українського народу, поєднуючись із міфологічним, не просто вказує на історичне українське фентезі, а затверджує status quo окремого піджанру – українське козацьке фентезі. Розкриття поетичного розвитку цього жанру, ми вбачаємо у розгляді романів «Марка Проклятого» Олекси Стороженка та «Чигиринського сотника» Леоніда Кононовича, часова відстань між датами написання майже два століття. Це дозволить краще зрозуміти закономірності художньо-тематичної основи козацького фентезі. На нашу думку, в цьому полягає наукова цінність розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (Analysis of recent researches and publications). Результати й висновки дослідників, висвітлені у наукових працях на які опирався автор статті під час аналізу проблеми розвитку українського фентезі висвітлені за такими основними напрямками:

- міфопоетична генеза козацького фентезі [1;10;14; 16; 19];
- історія української літератури [2; 5;11];
- козацьке фентезі в літературно-критичному дискурсі [17];
- український романтизм [7; 8;18];
- історичні постаті, як прототипи фентезійних персонажів [3;12; 13];
- фентезі, як мистецький феномен [20; 21; 22; 23;24;25; 26].

Таким чином, актуальність окресленої проблеми, її недостатня розробленість у сучасному літературознавстві та визначені суперечності, зумовили вибір теми статті: «Саморух поетики українського козацького

фентезі: «Марко Проклятий» Олекси Стороженка та «Чигиринський Сотник» Леоніда Кононовича».

Аналіз та розгляд повісті «Чигиринський сотник» О. Стороженка, як представника раннього українського козацького фентезі заслуговує на ґрунтовне та комплексне дослідження. Наша розвідка покликана актуалізувати зацікавлення цією темою у колі молодих дослідників, щоб розширити та структурувати систему закономірностей, яка характерна для жанру українського козацького фентезі.

Мета статті (Purpose of the research). Головною метою ми обрали аналіз природного розвитку поетики українського козацького фентезі на прикладі повісті «Марка проклятого» О. Стороженка та «Чигиринського сотника» Л. Кононовича.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

1. Вказати основні причини звернення авторів до жанру козацького фентезі.
2. Окреслити персонажну сітку романів: історичних та фольклорних.
3. Дослідити взаємодію історичних фактів та фольклорних елементів, як джерела сюжетної канви.
4. Описати закономірності та тенденції в розвитку поетики українського козацького фентезі.

Матеріали та методи дослідження (Materials and methods of research). Під час роботи над статтею автор використав матеріали, присвячені таким основним змістовим лініям: міфопоетична генеза козацького фентезі; історія української літератури; козацьке фентезі в літературно-критичному дискурсі; український романтизм; історичні постаті як прототипи фантастичних персонажів; фентезі як художнє явище. Під час розгляду літературних явищ, які вказані в науковій розвідці, було використано порівняльний метод дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження (Presentation of the main research material). Творчість О. Стороженка неодноразово викликала зацікавлення в українських літературознавців. Особливе місце в наукових розвідках займає недописана

повість «Марко Проклятий». До цього твору зверталися Сергій Сфремов, Григорій Грабович, Микола Петров та інші. В наукових джерелах простежується закономірність у класифікації повісті «Марка Проклятого», як готичну повість, химерну прозу, експериментальний роман, історико-етнографічний роман тощо. Однак, на нашу думку, ми вбачаємо у незакінченій повісті О. Стороженка усі ознаки жанру козацького фентезі, а сам твір, як одного із перших зразків українського козацького фентезі. Для підтвердження спорідненості із цим жанром, потрібно провести порівняльний аналіз «Марка..» із сучасним романом Л. Кононовича «Чигиринський Сотник».

«Чигиринський Сотник», як і «Марко Проклятий» мають спільне історичне тло – національно-визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького, а саме – момент зародження та розвиток козацько-селянського повстання. Враховуючи історичні епохи написання вказаних романів, ми можемо окреслити основні причини звернення до козацького антуражу та фольклорних джерел, як засобу побудови літературного світу.

Причина 1. Романтизм. Романтизм, як напрям в літературі, науці та мистецтві, кінця XVIII – першої половини XIX ст. змінив культурний світогляд. Фрідріх Шлегель, як перший теоретик романтизму вбачав у цьому напрямку не стільки відтворення, скільки перетворення дійсності. Німецький філософ вважав центром поезії романтизму міфологічні джерела. Його брат Август Шлегель в «Берлінських читаннях» описав значення фантазії як чинника перетворення індивідуального стилю в художню систему, яка підпорядковує митця в його сприйнятті природи [7, с. 498-499].

Найголовнішими ознаками для романтизму стали:

- заперечення логоцентризму та культу розуму;
- запровадження ідеалізму та історизму;
- апологія особистості;
- увага до фольклору, екзотики, фантастики тощо [8, с.350].

Звичайно, «вітер» епохи не оминув українські землі й спричинив пробудження національної свідомості та зацікавлення до

культури й історії України. За словами літературознавця Дмитра Чижевського, особливості української романтичної літератури вбачаються у поштовху до розвитку «повної мови» та «повної літератури», а представники, на його думку, культивували погляд на українську націю як «повну» та рівноцінну іншим. Основними темами Д. Чижевський називає етнографічну, романтику минулого (у більшості випадків козацьку романтику) та погляд у майбутнє, мрії про «відродження» України. Також дослідник зауважує, що романтичні теми вже не зникають поруч з іншими образами та мотивами [18].

О. Стороженко, якого Г. Грабович в «До історії української літератури» називає запізним романтиком, очевидно не міг оминати тематику козацтва у своїх творах. Якраз козацька романтика та неоднозначність особи письменника, постають наріжним каменем проблеми оцінки літературної спадщини О. Стороженка й більшою мірою «Марка Проклятого».

Чижевський визнає талант О. Стороженка та вказує на його «...добру, чисту мову, що сповнена м'якого гумору...» [18], а тематику творів характеризує як суто романтичну – поєднання історизмів, фантастики та фольклорних (казкових) наративів. Критиці піддається глибині осягнення як історичні, так і фольклорні елементи.

Зі свого боку М. Петров описує О. Стороженка, як справжнього майстра української мови, що вміє використовувати її колорит та пластичність. Зазначає ґрунтовні знання із побуту запорозьких козаків, адже сам письменник мав змогу спілкуватися з останніми представниками лицарської касты. «Марка Проклятого» М. Петров відносить до історичного твору із фантастичними елементами. Проте, для літературознавця такі факти видаються логічними, адже О. Стороженко формував літературний смак в епоху діяльності Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського та Йосипа Бодяньського. І якщо, за словами Петрова, видатні науковці могли дещо редагувати чи покращувати народні тексти, то у випадку з О. Стороженком доходило до фанатизму. Ось тому Петров вбачає надмірну ідеалізацію минулого та відсутність

реального становища українського народу: «Стороженко...вимальовує якусь казкову країну, де люди живуть вільно, не знають горя, ні тяжкої праці, п'ють наливки, збирають карбованці, співають пісень». Стосовно ідентичності легенди про Марка Проклятого в М. Петрова також є сумніви, особливо моменту «прогулянки» Марка по пеклу. За словами Крижанівського, українська приказка «Товчеться як Марко по пеклу» є дослівним переказом польської приказки «Wykręcić się jak Marek w piekle», що у свою чергу була занесена в Польщу із Флоренції для висміювання митрополита Марка Ефеського, котрий виступив проти Флорентійської унії [11, с. 213-214, 217].

С. Єфремов у нарисі «Історія українського письменства» також зауважує майстерність володіння мови та вбачає у ньому талановитого оповідача. Однак, літературознавець наголошує на тому факті, що О. Стороженко стоїть осторонь від тогочасного українського руху, а його перо ніби навмисно оминає сучасні реалії і торкалось минулого або фантазії. Як і М. Петров, С. Єфремов вбачає в такому виборі літературної стежки обставини особистого життя О.Стороженка: «... ще змалечку одірваний був службою од рідного краю й не міг повсякчас поновлювати старий запас відомостей свіжими враженнями, може, в самі вдачі його таїлось щось, що відтягло його від реального побуту в країну фантазії» [5, с. 402]. Пан Єфремов підсумовує та віддає шану природньому мистецтву, грації та живому гумору, але більшого за зовнішню красу від творів й повісті «Марка Проклятого» О. Стороженка вимагати не потрібно.

Фелікс Якубовський в передмові до четвертого видання «Марка Проклятого» робить ґрунтовний аналіз, як самого твору, так і літературної спадщини автора та його особистості. Ф. Якубовський намагається проаналізувати літературні дослідження своїх попередників стосовно неоднозначності О. Стороженка. Для літературного критика, вказаний автор, це представник дрібного-маєткового українського панства, першої половини ХІХ ст., життя, якого припало на занепад рабовласницького кріпацького ладу, що призвело у багатьох попередників і сучасників та й в самого

О. Стороженка до формування нового мішаного світогляду. Автор «Марка Проклятого» в очах дослідника належить до когорти письменників, котрим «так легко писалось» й не зазнавали утисків із боку уряду, а козацька романтика у творі мирно співіснує із будь-яким ідеологічним поглядом [15, с. 6-14].

Ми можемо простежити закономірність в тому, що найбільшій критики піддається не образність та естетика творів О. Стороженка, а невідповідність духу національного відродження, коли література функціонувала, як основний засіб боротьби за незалежність українського народу. Однак, спробуємо абстрагуватися від попереднього літературно-критичного тиску й розглянути «Марка в Пеклі», як фентезійний твір. Але, спершу, звернімося до творчості Джорджа Макдональда – шотландського священника, новеліста та поета, твори якого високо оцінювали та черпали натхнення такі автори як Джон Толкін, Клайв Льюїс, Гілберт Честертон. Цей письменник заклав основи побудови вторинного світу, які Браян Стейблфорд називає «дидактичним порталним фентезі» (у романі «Фантасти»). Джон Клют описує Дж. Макдональда, як неймовірного новатора із здатністю відтворювати дивну логіку фантазій. У стилі письменника наявна пишність в побудові образів та відчутне задоволення від використання літературної і казкової фантазії. К. Льюїс не дарма вказав на те, що твори Дж. Макдональда «коливаються між алегоричним та міфопоетичним» [23, с. 603]. Макдональд надихався творами німецьких романістів Ернеста Гофмана, Новаліса, Людвіга Тіка у чиїх працях наявна велика кількість алегорій. Сприйняття першого повністю фентезійного твору, враховуючи тодішні вікторіанські смаки та традиції в літературі можемо побачити на сторінках відомого англійського літературного і художньо-критичного журналу «Атенеум»: «Заплутано мебльований магазин уживаних символів». Логічне обурення Дж. Макдональда виразив у листі до А. Дж. Скот: «Я не розумію, яке права має Атенеум називати це алегорією і відповідно судити чи помилково висувати судження – ніби нічого, окрім алегорії, не може бути двоїстим» [26, с. 132].

О. Стороженко опинився в аналогічній ситуації, як і творець перших вторинних світів Дж. Макдональд. Як бачимо, намагання творити міфопоетику та вторинні фентезійні світи на зламі романтизму і реалізму, викликало нерозуміння та жорстку критику. Обидва письменники стали ненароком заручниками тодішніх реалій. І цілком ймовірно, якби творчість Дж. Макдональда та фентезі на той час були широко відомі на теренах України, критична оцінка «Марка Проклятого» мала б зовсім інше забарвлення, навіть не зважаючи на те, що наратив повісті будується не у вторинному світі, а в реальному світі. Проте, «реальність» простору «Марка...» значно складніша ніж здається на перший погляд. Про це ми поговоримо далі в статті.

Щодо «Чигиринського сотника» Л. Кононовича формується неоднозначна ситуація. Достатньо поглянути на анотацію до твору та ставлення рецензента до жанру «козацьке фентезі» і всього явища взагалі: «По суті, «Чигиринський сотник» - це справжній лицарський роман, який на догоду сучасній моді доводиться рекламувати, як «козацьке фентезі» [6, с. 5]. Спостереження за такою ситуацією стосовно козацького фентезі на нинішньому літературному поприщі наводить нас на думку про те, що романи в цьому жанрі буквально опинились в «заручниках» романтизму. Черпаючи натхнення з героїчного минулого козацької доби та фольклору, з великою вірогідністю автори чи більшість із них не ідентифікують свої твори із жанром «козацького фентезі», що призводить до нерозуміння та помилкового літературно-критичного аналізу. Якщо в побудові та формуванні самого наративного полотна відчутні значні зміни такі, як переосмислення поглядів на минуле, побудова персонажів та їх мотивація, вплетення різноманітних фольклорних елементів, поєднання декількох фантастико-фентезійних жанрів, наприклад, використання в козацькому фентезі альтернативної історії (Павло Дерев'янка «Тенета війни»), то в літературознавстві та зацікавленні науковців і літературних критиків відчувається значна стагнація. Упорядник альманаху «Das ist fantastisch! Альманах

української фантастики» С. В. Чирук у першому випуску, котрий присвячений козацькому фентезі, вказує на основні чинники скептичного ставлення до цього жанру:

1) перебування козацького фентезі в зародковому стані;

2) «шароварщина». Сприймання козацького фентезі, як штучного утворення з великою кількістю графоманських творів;

3) незнання історії письменниками. Козацьке фентезі, окрім того, що входить до слов'янської групи етнічного фентезі, успадкувало велику кількість ознак історичного фентезі. Такі умови вимагають від письменника значних знань з історії, але в більшій мірі козаччини. Однак, письменники, які пишуть на тему козаччини в жанрі фентезі у багатьох випадках не володіють достатньою мірою знаннями, що тягне за собою феномен «шароварщини»;

4) неусвідомлення «козацького фентезі» як жанру. Відсутність знань з історії викликає не тільки «шароварщину», а й підміну понять. Козацькі образи та атрибути жанру використовуються поверхнево для утворення літературних артефактів в інших жанрах – літературна казка, містика тощо;

5) скептичне ставлення до жанру. Через наявність великої кількості творів низької якості погіршується відношення в цілому до жанру козацького фентезі;

6) побутування думки про те, що в жанрі козацького фентезі вже неможливо створити щось унікальне та самобутне [17, с.10].

Отже, можемо підсумувати стосовно романтизму. Цей жанр заклав великий потенціал для утворення козацького фентезі й водночас призвів до його нерозуміння, як літературними критиками, так і самими письменниками, незалежно від моменту написання твору: «Марко Проклятий» - запізнілий романтичний твір й небажання критиків бачити у творі «іншу» Україну, більш вільнішу, щасливішу; «Чигиринський сотник» - сприймання, як лицарського роману й скептичне та навіть зневажливе ставлення рецензентів до жанру козацького фентезі.

Причина 2. Національна самобутність. В листі до одеського видавця Василя Білого, О. Стороженко

писав: «Кожний народ має свого скитальця: давні греки – Одісея, французи Вічного жида Сентенера, іспанці – Мельмота, у німців і англійців їх не перерахувати, у росіян – Кошій Безсмертний, а у малоросіян – Марко Проклятий. Але, мабуть, малоросійський Марко заткне за пояс усіх скитальців» [9]. Романтизм та національна ідентичність поєднуються в одне поняття, або ж факт, коли питання заходить козацького фентезі. То хто ж для українців Марко Пекельний? Символ гріха та злоби? Тавро нещастя та вічних мук душі? Чи щось значно більше та близьке? Близьке на стільки, що болить на серці за власну Батьківщину та батьківщину. На нашу думку, О. Стороженко намагався створити з уламків легенд, чуток, народних переказів та свого літературного хисту не просто українську версію вічного мандрівника, а значно глибшого та багатшарового літературно-фольклорного персонажа. Не даремно ж О. Стороженко збирав згадки про Марка протягом тридцяти років. Для письменника Марко – це квінтесенція козацької доби, характер українського народу та трагедія української державності в її абсолютному значенні, з позитивними та негативними сторонами. Марко Проклятий О. Стороженка – це інакшість, код, який відрізняє українців від решти народностей. Це памфлет непокори, гніву, боротьби за місце під сонцем та водночас розуміння ціни вчинків, бо шлях до свободи вистелений горем, насиллям та гріхом. Підтвердженням цим словам слугують козацько-селянські повстання, де благородне і вічне бажання свободи оточене людським нещастям. Тому Марка так легко зрозуміти, вболівати за нього й водночас засуджувати, ненавидіти та визнавати його справедливую кару: «козак козака зрозуміє». Якщо О. Стороженко вибудовує відчуття національної самоідентифікації через образ вічного шукача щастя, то Л. Кононович використовує дещо інший метод – релігійно-етнічну екстраполяцію. Наведемо приклад: козаки у творі «Чигиринський сотник» сповідують язичництво і вірять в істинного бога Трояна. Читач з великою вірогідністю може перенести свої висновки щодо лицарської касты та віросповідання козаків на всю етнічну групу і націю спершу

в межах літературного простору, а потім на реальне життя у формі рефлексії. Посилює відчуття національної самоідентифікації фольклорні маркери – персонажі і явища з української народної традиції (русалки, відьми, перевертні, характерники, обряди тощо). Тому, на нашу думку, цілком логічне звернення письменників до теми козащини спершу в добу пізнього романтизму, так і в сучасних умовах існування козацького фентезі з метою викликати у читача відчуття спорідненості та патріотизму не тільки в переломні моменти для української державності, а й в цілком буденні моменти.

Доцільно прокоментувати природний саморух поетики козацького фентезі на прикладі історичних та фольклорних елементів, а саме, як автори сублімують в уяві ці джерела літературного наративу.

Період національно-визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького неодноразово стає наріжним каменем в сюжетах романів козацького фентезі. Не винятком є «Марко Проклятий» та «Чигиринський сотник». Однак, підходи в описі тих подій мають значні відмінності. Історичному полотну О. Стороженко надає вигляду ескізу із широкими мазками. Щоб побачити та зрозуміти картину, читач має «відійти назад» і лише в деяких випадках відчутна деталізація персонажів. Літературна дедукція простежується в побудові самого твору. Історична основа, яка на початку твору має загальне та практично розмите уявлення, дедалі більше набуває конкретних ознак в середині та кінці роману. Головний персонаж, або наближений до цього статусу Павло Кобза не владний вплинути на хід значних історичних подій, а лише є частиною цих перепитів. Тільки справжні історичні персони, такі як Павлюга, Максим Кривоніс, Ярема Вишневецький та інші, формують хронологію літературно-історичних сцен. Цікавим фактом у творі є наявність Павлюги (Павлюка) себто Павла Бута, який очолив повстання в 1637 та згодом був страчений у Варшаві [3]. Смерть керівника козацького повстання вчинено практично за 10 років до початку Хмельниччини, тому історичний хронотоп в романі «Марко Проклятий» відносний.

Якщо Павло Кобза є спостерігачем, то маленький Михась із «Чигиринського

сотника» - один з основних рушіїв, каталізатор розвитку історичної частини роману. Доля хлопчика передати статуетку Пресвятої Покрови гетьману Б. Хмельницького для захисту українського війська під час національно-визвольної війни: «...ступнув Михась до Хмельницького й подав йому Троянів Ключ, якого в руках досі держав. Узав його батько Хміль і надів на шию. Як засяяв на грудях його образ Пресвятої Покрови, вдарила гармата на січовій вежі, аж гук по всьому Запорожжю пішов, - означало теє, що рушає січ у похід» [6, с.520]. Особиста історія Михася сплітається із долею України, а розвиток загальновідомих подій козащини ми спостерігаємо очима джури (літературна індукція). Окрім вказаних історичних постатей на сторінках романів згадуються також: гетьман Косинський, Северин Наливайко, Яків Острянин, Дмитро Вишневецький, Ольбрахт-Станіслав Радзивілл, князь Четвертинський, князі Потоцький та Калиновський [9, с. 44, 58, 63] та Богуслав Радзивілл, Ярема Вишневецький та інші [6, с. 14, 37]. Найбільше уваги як антагоністу в романах О. Стороженка та Л. Кононовича приділяється Я. Вишневецькому, особі вельми непересічній та видатній, хоча в багатьох випадках змальованій, як зятятого ворога козацьких повстань. Виходець з того ж роду, що й Байда Вишневецький, Ієремія оточений міфом зрадника православної церкви та звірствами проти українського селянства. Однак, на території володінь князя, що простягалися на території Лівобережної України з центром в Лубнах була поширена ліберальна віротерпимість. За підтримки Я. Вишневецького було збудовано багато православних церков та храмів, а його понад 12 тисячне військо складалось із солдатів різного віросповідання. Окрім католиків та православних також були наявні аріани, які в той час зазнавали утисків на землях Речі Посполитої. Вірогідно, міф про Ярему, як католика-фанатика утвердився після прийняття князем католицизму та втручання в релігійні протистояння між його дядьком Петром Могилою та Ісаї Копинського. Історія запеклої ворожнечі козаків та князя, що зазнавали утисків вольностей від Речі Посполитої, видається ще більш

заплутаною. Очевидно, не обійшлося без допомоги І. Копинського, котрий любивав думку про Вишневецького - поборника католицизму та примусового покатоличення України. Як великий землевласник, Ієремія захищав свої землі від загонів Павлюка та Якова Острянина і подальша боротьба із повстанцями під час національно-визвольної війни, закріпила за князем славу жорстокої людини та гнобителя українців. Та все ж, Я. Вишневецький мав авторитет серед козаків. В його війську були наявні реєстрові козаки, а також він підтримував вдову Івана Сулими. Крім того, Владислав Томкевич наводить лист тодішнього шведського посла, котрий засвідчує популярність Я. Вишневецького серед козаків: «великий патріот вітчизни, тому його любить не лише народ, особливо козаки, але й шляхта» [13; 14, с. 24-42].

Я. Вишневецький на сторінках «Марка Проклятого» та «Чигиринського Сотника» наділений рисами жорстокого князя та україноненависника без жодних позитивних людських рис. Психологічний портрет персонажа збігається із народною містифікацією князя. Тому, цілком логічно, що О. Стороженко та Л. Кононович використовували усталені кліше для вибудови персонажа, які козацьке фентезі успадкувало від українського романтизму. Для персонажів О. Стороженка характерна гіперболізація психіко-фізіологічних основ, «демонізація». Усі негативні персонажі, окрім моральних вад матимуть зовнішні: «Єремія був з себе високого зросту і сухорлявий. З-під широких нахмурених брів хижо вовчим поглядом визирали його сірі, як полуда очі; уста завжди усміхались — ніби судомною так звело їх навіки, а довга руда борода закривала груди. Обличчю князя найгірш додавало лютої високе чоло з глибокою морщиною між очима і чуб жорсткого волосся, що, неначе щетина, стримів догори. [9, с. 54]. Різноманіття в образ антагоніста Я. Вишневецького додає Л. Кононович. Хоча князь залишається на стороні «зла» і є служителем язичницького бога Триглава, проте не позбавлений людських чеснот, що наближає його літературний варіант до справжньої історичної постаті: «Шкода мені труда, пане Мурмиле...Скільки праці вклав я у цей дикий край, у цій неходжені

землі, де лише звірота водилась та ходили татари по ясир. Скликав я людей на слободи, села заселяв, міста будував, мурував церкви та монастирі...Завдяки мені залюднилися ці степи, орються лани, купці везуть усяку всячину до Лубнів, а від нас вертаються зі збіжжям, медом і стадами худоби...Вся Польща і Литва їсть наш хліб» [6, с. 345].

Окрім масиву історичних постатей, подій (наприклад, битва під Кумейками під проводом Павла Бута), опису Запорізької Січі, автори широко використовують лексико-етнографічні надбання. Тексти обох романів насичені історизмами (кабардинці, верзун, булдимок, чамбул, сакви тощо), описом побуту, звичаями, одягу козаків, шляхти та звичайних селян. Усі ці на перший погляд незначні деталі посилюють занурення читача у світ козацького фентезі та є одним з головних інструментаріїв у побудові авторського світу. Не менш важливим для письменника, котрий працює в цьому жанрі має бути вміння поєднувати ознаки та закони первинного світу з особливостями надприродного та міфологічного. Якщо при створенні класичного вторинного світу уява автора практично необмежена, то в побудові наративного каркаса в історичному фентезі та козацькому фентезі накладаються ряд вимог: підпорядкування магічного первинному та дотримання послідовності розгортання вагомих історичних подій без «перепишування фіналу». Слід зазначити, що дані обмеження можуть не братися до уваги, якщо події розгортаються в альтернативній історії чи світі.

Романи «Марко Проклятий» та «Чигиринський сотник» корелюються зі специфікою класичного козацького фентезі, тому вказані вимоги в обох романах дотримано. Проте, поєднання історичної основи та міфопоетичного перебуває на різних якісних рівнях. В романі «Марко Проклятий» відчутна експериментальність, вишукування авторських методів. Тому, часопростір існування Марка, ніби проходить паралельно і лише в деяких випадках перетинається з реальним, коли він допомагає Козбі та Остапу врятуватися від смерті. Така двоїстість викликає розшарування у сприйнятті літературного

світу, але дає можливості препарувати первинні ознаки жанру козацького фентезі як такого. Інша справа «Чигиринський сотник». Світ реального та магічного віртуозно поєднанні в одне ціле та сприймаються органічно. Це яскравий приклад переходу романтичного, фольклорно-етнографічного роману у виключно жанр козацького фентезі.

Фольклорна основа міфопоетики творів надзвичайно багата та закодована у безліч підривнів. Хоча М. Петров сумнівався в достовірності та побутуванні легенди про Марка Проклятого, це аж ніяк не применшує заслуги О. Стороженка. Автор спромігся поєднати в Марку ознаки міфічного героя, тему первородного гріха та біблійні мотиви. Навіть народження Марка та як його було вигодовано вказує на те, що він не належить людському світові, а перебуває на рубежі «свій-чужий»: «На тім же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на се дерево, драла гайворонят, розрізувала їх і годувала мене кров'ю од живої тварі; я ссав з великою хіттю й заспокоївсь» [9, с.22]. У постаті Марка відчутні риси першого типу міфологічного героя, що наближений до світу тварин, а не людей. Він як Енкіду із епосу про Гільгамеша охочий до життя із звірами, ніж визнавати людські закони та моральні постулати. Навіть катібасис Марка у пекло має ознаки ініціації епічного героя першого типу – епічний герой має ознаки мертвого, а шлях до володаря підземного світу пролягає крізь гори [1]. Але образ Марка Проклятого не стільки показує нам домінування архетипу героя, скільки його занепад, який ще більш підкреслює тема інцесту та первородного гріха. Єлизар Мелетинський на прикладі сюжету про царя Едіпа розкриває стадію запізнілої саморефлексії. Лише набувши прокляття вічного життя від рідного батька, Марко усвідомлює всю ницість своїх вчинків. Його тягар набуває не тільки душевних мук, а й фізичних – він буквально вгрузає у землю під вагою своїх гріхів [9, с. 20]. Схожі мотиви ми також знаходимо в нартському епосі про Сатану та Уризмага, які є братом та сестрою. В сюжетній лінії Марка окрім міфологічних елементів, простежуються біблійні нариси зради та вбивства, а саме

дітовбивство царем Іродом Великим, які були описані в Євангеліє від Матвія. Така сублімація першоджерел для формування характеру Марка Проклятого дозволила О. Стороженку створити непересічного протофентезійного персонажа, якого у свою чергу можна використовувати для побудови нових наративів у жанрі козацького фентезі.

Поєднання ірреального з реальним в романі «Чигиринський сотник» помітний на всіх основних рівнях. О. Стороженко не обмежується біблійними мотивами та українським фольклором. Міфопоетика наративу будується в основному на верхній та нижній міфології, язичництві, християнстві та власній фантазії автора. Л. Кононович черпає натхнення із давньоруських джерел, давньоісландської Старшої Едди, грецьких міфів та легенд і християнських апокрифів. На нашу думку, слід звернути увагу на певну закономірність в травестії сюжетів, що характерна не тільки для «Марка Проклятого», а й для «Чигиринського сотника» в якому вона більш помітна та перманентна. Яскравим прикладом травестії є міф про Тюра та Фенріра в якому розповідається про те, як бог Тюр пожертвував рукою, щоб надіти пута на величезного вовка Хродвітніра. Сюжет цього міфу ми зустрічаємо в Молодшій та Старшій Едді: «І коли Вовк уперся лапами, пута стали лише міцнішими, і чим більше він рвався, тим сильніше вони врізалися в його тіло. Тоді всі засміялися, крім Тюра: адже він поплатився рукою»; «Руку я втратив, а ти – Хродвітніра; кепсько обом нам; має лежати зв'язаний вовк, чекати на гибель богів» [16; 14, с. 168]. О. Стороженко не просто виконує травестію сюжету, а створює квадросистему – християнський монотеїзм, елементи слов'янського пантеону, скандинавські міфи та козацькі персоналі в статусі епічних героїв чи деміургів: «Послухав козак і каже: Не журися, Боже! Вчиню я такого ланцюга, що й ти не порвеш, хоч і над цілим світом владаєш! Простяг Дажбог руку, щоб згребти його за шкуру і відправити у Пекло, коли ж вовк голову обернув – та й хав його за пальця! Відкусив того пальця і змаламурих умент» [6, с. 292-293]. Також можна зустріти травестію сюжету про Орфея та Евредіку,

однак левову частку міфів присвячено діянням богів Трояна (основного антагоніста) та Триглава на етіологічну, героїчну та есхатологічну тематику. Часопростір в романі наближений до казково-міфологічного – система коливається від повної відкритості (час набуває умовної конотації) до циклічності та лінійності. Навіть головний герой Михась набуває атрибутів конкретного казкового героя – Котигорошка. Крім того, для формування літературного всесвіту роману, Л. Кононович використовує велику кількість персонажів демонології: чорти, відьми, літавиці, вовкулаки, кобиляча голова, діви, потерчата, володар підземного світу Ох, Баба-Яга тощо. Слід виокремити негативний статус чернечого ордену єзуїтів в обох романах, який спричинений історичними фактами – утисками православ'я та примусового окатоличення. Єзуїтський орден описується, як витівки диявола, або ж випадку з «Чигиринським сотником» - Триглава.

Результати дослідження та їх обговорення (Results of the research and their discussion). Нам вдалося вказати на основні причини звернення письменників до козацького антуражу та фольклорних джерел як до засобу розбудови літературного світу, а саме романтизму та національної самосвідомості. Романтизм заклав великий потенціал для формування козацького фентезі і водночас призвів до його нерозуміння літературознавцями, так і самими письменниками, незалежно від часу написання. Наприклад: «Марко Проклятий» сприймається запізнілим романтичним твором в якому критики не змогли сприйняти «іншу» Україну, а «Чигиринський сотник» — як лицарський роман із скептичним і навіть зневажливим ставленням рецензентів до жанру козацького фентезі. Крім того, національна самосвідомість в козацькому фентезі може викликати у читача почуття спорідненості й патріотизму не лише в переломні моменти для української державності, а й у повсякденному житті.

Висновки і перспективи досліджень (Conclusions and future perspectives). Отже, підсумовуючи викладений матеріал, потрібно зробити акцент на тому, що жанр козацького

фентезі перебуває на етапі повноцінного розвитку та процесу сепарації від українського романтизму. Роман О. Стороженка «Марко Проклятий» та «Чигиринський сотник» Л. Кононовича яскравий приклад саморуку поетики цього жанру, а саме від паралельного

функціонування історичної достовірності з ірреальним до повної сублімації. Аналіз козацького фентезі надає перспективу у вивченні унікальної автентичної течії та дослідити процес національної самоідентифікації шляхом прочитання романів цього жанру.

Список використаних джерел

1. Баркова А. Четыре поколения эпических героев. Человек. 1996. Режим доступу до ресурсу: <https://mith.ru/alb/epic/four1.htm>. (дата звернення: 05.02.2022)
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К., 1997. С. 500-542.
3. Довідник з історії України. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. К.: Генеза, 1993. 230с.
4. Євангелія від св. Матвія. Режим доступу: https://www.truechristianity.info/ua/bible/matt_hew_ua.php. (дата звернення: 05.02.2022)
5. Єфремов С. Історія українського письменства. К.: «Феміна», 1995. 688с.
6. Кононович Л. Чигиринський сотник / Леонід Григорович Кононович. Харків: "Фабула", Серія "Сучасна проза України". 2016. 528 с.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. голова ред. А. Волков; Буковинський центр гуманітарних досліджень. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 634 с.
8. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. К: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
9. Стороженко О. Марко Проклятий: вибрані твори. К.: Знання, 2014. 206 с.
10. Мелетинский Е. Поэтика мифа. Исследования по фольклору и мифологии Востока. 3-е изд, репринтное. М.: Наука, 2000. 407 с.
11. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Николай Иванович Петров. Киевъ: Типография І. и А. Давиденко, Мало-Житомирская улица, собствен. домъ, 1884. 473 с.
12. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2006. 304 с.
13. Рудницький Ю. Міфи Яреми Вишневецького. Князь - такий же "наш", як і Хмельницький. Історична правда. 2010. Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/566/>. (дата звернення: 05.02.2022)
14. Старша Едда: епос; з давньоісландськ. пер. В.Кривоніс. К.: Вид-во Жупанського, 2020. 496с.
15. Стороженко О. Марко Проклятий [Електронний ресурс]. Видавництво "Сяйво. 1927. Режим доступу до ресурсу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=12260>. (дата звернення: 05.02.2022)
16. Стурлусон С. Младшая Эдда Режим доступу: https://royallib.com/book/sturluson_snorri/mladshaya_edda.html. (дата звернення: 05.02.2022)
17. Terra cossacorum. Das ist fantastisch! Альманах україномовної фантастики. 2014. №1. 105 с.
18. Чижевський Д. Романтика. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк. 1949. Режим доступу до ресурсу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/eui069.htm>. (дата звернення: 05.02.2022)
19. Епос о Гильгамеше [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: https://librebook.me/the_epic_of_gilgamesh/vol1/2. (дата звернення: 05.02.2022)
20. Boffey, Julia "Other worlds fantasy and history in medieval literature", TLS-The Times Literary Supplement, Vol. 5925 (Oct. 2016), pp 29-29.
21. Branham, Robert J. "Fantasy and Ineffability: Fiction at the Limits of Language?", Extrapolation, Vol. 24, No.1, (1983), pp. 66–79.
22. Brian M Stableford Hardcover, Historical Dictionaries of Literature and the Arts, no. 5, 499 pages Published September 29th 2005 by Scarecrow Press.
23. Clute, John and Grant, John. The Encyclopedia of Fantasy (1st UK edition). London: Orbit Books, 1997.
24. Ekman, S "Reference guide to science fiction, fantasy, and horror" Science-Fiction

Studies, Vol.31, No. 1 (Mar. 2004), pp. 138-141.

25. Tolmie, Jane "Medievalism and the Fantasy Heroine", *Journal of Gender Studies*, Vol. 15, No. 2 (July 2006), pp. 145–158.

26. Wolfe, Gary K. (1974) "David Lindsay and George MacDonald," *Studies in Scottish Literature*: Vol. 12: Iss. 2, 131–14.

References

1. Barkova, A. (1996). Chetyre pokoleniya epicheskikh geroev [Four generations of epic heroes]. Retrieved from: <https://mith.ru/alb/epic/four1.htm>. (in Russian).

2. Hrabovych, Hr. (1997). Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika [To the history of Ukrainian literature: Research, essays, polemics]. pp. 500-542. Kyiv. (in Ukrainian).

3. Dovidnyk z istorii Ukrainy [Handbook of Ukrainian history]. (1993). I. Pidkova, & R. Shust. Kyiv: «Heneza». (in Ukrainian).

4. Yevanheliia vid sv. Matviiia[Gospel of St. Matthew]. Retrieved from:https://www.truechristianity.info/ua/bible/matthew_ua.php. (in Ukrainian).

5. Yefremov, S. (1995). Istoriia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian literature]. Kyiv: «Femina». (in Ukrainian).

6. Kononovych, L. (2016). Chyhyrynskiy sotnyk [Chyhyryn centurion]. Kharkiv: «Fabula». (in Ukrainian).

7. Volkov, A. (Ed.) (2001). Leksykon zahal'noho ta porivnyal'noho literaturoznnavstva [Lexicon of general and comparative literature]. Chernivtsi: «Zoloti lytavry». (in Ukrainian).

8. Kovaliv, Yu (Auth. Ed.). (2007). Fentezi. In *Literaturoznnavcha entsyklopediia* [Fantasy. Literary encyclopedia] (Vols. 1-2, Vol. 2; p. 350). Kyiv: «Akademiia». (in Ukrainian).

9. Storozhenko, O. (2014). Marko Proklyaty: vybrani tvory [Marco the Cursed: Selected Works]. Kyiv: «Znannia». (in Ukrainian).

10. Meletinskij, E.(2000). Poetika mifa [Poetics of myth] (3th ed.). Moscow: «Nauka». (in Russian).

11. Petrov, N. (1884). Ocherki istorii ukrainskoj literatury XIX [Essays on the history of Ukrainian literature of the 19th century]. Kiev: «Tipografiya I. i A. Davidenko, Malo-Zhitomirskaya ulica, sobstven. Dom».

(in Russian).

12. Rudnytskyi, Yu. (2006). Iieremiia Vyshnevetskyi: sproba reabilitatsii [Jeremiah Vyshnevetsky: an attempt at rehabilitation]. – Lviv: LA «PIRAMIDA». (in Ukrainian).

13. Rudnytskyi, Yu. (2010). Mify Yaremy Vyshnevetskooho. Kniaz - takyi zhe «nash», yak i Khmelnytskyi [Myths of Yarema Vyshnevetsky. The prince is as "ours" as Khmelnytsky]. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/566/>. (in Ukrainian).

14. Starsha Edda: epos [The Elder Edda: Epic]; z davnoislandsk.(2020).(V.Kryvonis, Trans.). Kyiv: «Vyd-vo Zhupanskoho». (in Ukrainian).

15. Storozhenko, O. (1927). Marko Proklyaty [Marco the Cursed]. Kyiv: «Siaivo». (in Ukrainian).

16. Sturluson, S. Mladshaya Edda [The Younger Edda]. Retrieved from https://ro.yallib.com/book/sturluson_snorri/mladshaya_edda.html.(in Russian).

17. Chyruk, S. (2014). Terra cossacorum. Das ist fantastisch! Almanakh ukrainomovnoi fantastyky [Terra cossacorum. Das ist fantastisch! Almanac of Ukrainian Fiction], 1, 105. (in Ukrainian).

18. Chyzhevskiy, D. I. (1949). Romantyka [Romance]. Retrieved from <http://izbornyk.org.ua/encycl/eui069.htm>. (in Ukrainian).

19. Epos o Gilgameshe [Epic of Gilgamesh]. Retrieved from https://librebook.me/the_epic_of_gilgamesh/vol1/2. (in Russian).

20. Boffey, Julia "Other worlds fantasy and history in medieval literature", *TLS-The Times Literary Supplement*, Vol. 5925 (Oct. 2016), pp 29-29

21. Branham, Robert J. (1983), "Fantasy and Ineffability: Fiction at the Limits of Language?", *Extrapolation*, Vol. 24, No.1, pp. 66–79.

22. Brian, M (2005), *Stableford Hardcover, Historical Dictionaries of Literature and the Arts*, no. 5, 499 pages Published September 29th 2005 by Scarecrow Press.

23. Clute, John and Grant, John. (1997), *The Encyclopedia of Fantasy* (1st UK edition). London: Orbit Books.

24. Ekman, S (2004), "Reference guide to science fiction, fantasy, and horror" *Science-Fiction Studies*, Vol.31, No. 1 (Mar. 2004), pp. 138-141.

25. Tolmie, Jane (July 2006),

"Medievalism and the Fantasy Heroine", *Journal of Gender Studies*, Vol. 15, No. 2 pp. 145–158.

26. Wolfe, Gary K. (1974) "David Lindsay and George MacDonald," *Studies in Scottish Literature*: Vol. 12: Iss. 2, 131–14.

Abstract. Introduction. *The article is devoted to the results of the research of self-development of the poetics of the Cossack Ukrainian fantasy on the example of Oleksa Storozhenko's novel "Marko Proklyatiy" and Leonid Kononovych's novel "Chyhyrnskyi sotnyk".*

The purpose of the article is to analyze the natural development of the poetics of Ukrainian Cossack fantasy on the example of Oleksa Storozhenko's novel "Marko Proklyatiy" and Leonid Kononovych's "Chyhyrnskyi sotnyk".

Materials and methods of research. While working on the article, the author used materials devoted to the following main areas: mythopoetic genesis of Cossack fantasy; history of Ukrainian literature; Cossack fantasy in literary-critical discourse; Ukrainian romanticism; historical figures as prototypes of fantasy characters; fantasy as an artistic phenomenon. The article uses a comparative research method.

Results of the research. The author of the scientific research pointed out the main reasons for the writers' appeal to the Cossack entourage and folklore sources as a means of building the literary world - romanticism and national identity. Romanticism laid great potential for the formation of Cossack fantasy and at the same time led to its misunderstanding, both by literary critics and writers themselves, regardless of the time of writing. For example: "Marko Proklyatiy" is perceived as a belated romantic work with critics' reluctance to see "another" Ukraine in the work, and "Chyhyrnskyi sotnyk" is perceived as a knightly novel with a skeptical and even contemptuous attitude of reviewers to the Cossack fantasy genre.

Conclusions. The genre of Cossack fantasy is at the stage of full development and the process of separation from Ukrainian romanticism. Oleksa Storozhenko's novel "Marko Proklyatiy" and Leonid Kononovych's "Chyhyrnskyi sotnyk" are vivid examples of the self-movement of poetics of this genre, namely from the parallel functioning of historical authenticity with the unreal to complete sublimation.

Key words: Cossack fantasy, mythology, national identity, romanticism, separation, folklorism, poetics.